ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը կազմավորման սկզբնական շրջանում գործի անցավ ոչ ամբողջական և ոչ լիարժեք ձևավորված պետական ապարատով, առանց որևէ կազմակերպակառուցվածքային, ֆինանսական միջոցների և արհեստավարժ, փորձառու դիվանագիտական անհրաժեշտ կադրերի:

Ուշագրավ է, որ պատմական դեպքերի բերումով 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Թիֆլիսում ձևավորված Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը փաստացի կատարում էր օրենսդիր և գործադիր մարմինների գործառույթներ: Այն 1918 թ. մայիսի 30-ին ստանձնեց Անդրկովկասի հայկական գավառների կառավարումը և դարձավ հայկական անկախ պետականության ստեղծման հիմքը: Թեև խորհրդի կառուցվածքում կար արտաքին հարաբերությունների բաժին (ղեկավարում էր խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը), սակայն քաղաքական բարդ ու լարված պայմաններում, գործունեության ինն ամիսների ընթացքում չկարողացավ ներգրավել դիվանագիտական փորձառու կադրերի և ձևավորել պատշաճ գործիքակազմ՝ իր գործառույթներն իրականացնելու համար[1]:

Հայաստանի անկախությունից հետո՝ 1918 թ. հունիսի 8 - նոյեմբերի 4-ը, մինչև կոալիցիոն կառավարության ձևավորումը, պարզվում է, որ հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը գրեթե **միախառնված էր վարչապետության հետ ո՛չ միայն նախարարի անձով, այլև իր դիվանով և գործիքակազմով:** Փաստորեն, հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը որպես առանձին գերատեսչական մարմին գոյություն չուներ: Ինչպես երևում է արտաքին գործերի նախարարության «Կազմակերպման սկզբնական շրջանի մասին» հակիրճ զեկույցում, «…նախարարութիան դիւան կար թէևս, բայց բոլորո-

[1] Այս մասին տե՛ս **Գ. Հ. Պետրոսյան**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության ստեղծման պատմությունից // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 2020, № 2 (32), էջ 3-11:

վին սաղմնային վիճակում, եւ այնքան սերտօրէն կապակցած, միախառնուած մինիստր Նախագահի (կառավարութիան) դիւանի հետ, որը շատ անգամ դժուարանում էր զատիլը իրարից այդ երկու տեսականօրէն տարբեր հիմնարկութիւնները»[2]:

Արտաքին գործերի նախարարության դիվանը կազմում էին.

1.հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա, որը ժամանակավորապես վարում էր նաև դիվանապետի պաշտոնը,

2.ռեգիստրատոր, նույնը նաև՝ էկզեկատոր,

3.թարգման,

4.երկու գրագիր՝ մեկը ֆրանսերենի և թուրքերենի, մյուսը՝ հայերենի և ռուսերենի համար[3]:

Դիվանի կազմում, ըստ կառավարության նախահաշիվների և հաստիքացուցակների, թեև ավելի շատ պաշտոններ էին նախատեսվել, սակայն, բացի վերը նշվածներից, մյուսները մնացել էին թափուր[4]: Արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանը չուներ տեղակալ կամ օգնական:

1918 թ. հուլիսի 24-ին վարչապետ, արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովի. Քաջազնունու որոշմամբ ներքին գործերի նախարարությունում պաշտոնավարող թարգման Արմենակ Սահակյանը համատեղությամբ նշանակվեց արտաքին գործերի նախարարության դիվանի թարգմանի պաշտոնում[5]:

Արտաքին գործերի նախարարության կազմավորման սկզբնական շրջանի մասին հակիրճ տեղեկանքում ասվում էր. «Կազմակերպչական այդօրինակ վիճակը արդյունք ու արտացոլումն էր նույն ինքն գործի և իրականության անզարգացած ու անձուկ դրության: Հանրապետության մեջ ողջ կառավարական կազմը դեռ նոր էր կազմակերպվել սկսել. մինիստրն էր հանդիսանում յուրաքանչյուր մասնաճյուղի ո՛չ միայն վարիչն ու ղեկավարը, այլ կենտրոնական ու գլխավոր աշխատողն ու գործավարը, արտաքին քաղաքականության ու հարաբերությունների վերաբերյալ գործերն ու աշխատանքները մանավանդ դեռ շատ էին սակավաթիվ և աղքատիկ»[6]:

Մինչդեռ իրականում, ստեղծված այդ բարդ ու դժվարագույն պայմաններում, արտաքին գործերի նախարարության դիվանն իր սահմանափակ կադրերով և սուղ հնարավորություններով ձեռնամուխ եղավ հանրապետության արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության ամենօրյա հարցերի լուծմանը՝ առաջնորդվելով կառավարության ընդունած որոշումներով, հրահանգներով և ցուցումներով:

---

[2] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 63-64:
[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 64:
[4] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 136, թ. 6, գ. 207, թ. 64:
[5] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 64, գ. 61, թ. 2:
[6] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 64:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում Հայաստանի Հանրապետության խորհուրդը (խորհրդարանը) կազմեց կոալիցիոն նոր կառավարություն: Սիրեկան Տիգրանյանը հաստատվեց հանրապետության արտաքին գործերի նախարար: **Կոալիցիոն կառավարության ձևավորումով արտաքին գործերի նախարարությունն իր սաղմնային դիվանով անջատվեց վարչապետությունից՝ որպես առանձին գերատեսչական մարմին:** Նորանշանակ նախարարը լայն գործունեություն ծավալեց արտաքին գործերի նախարարության ձևավորման և կայացման ուղղությամբ:

Նախարարության կազմակերպման սկզբնական շրջանի մասին հակիրճ տեսության մեջ ասվում էր. «Կենտրոնական դիվանը պարտ ու պատշաճ հիմքի վրա դնելու համար առաջին իսկ շաբաթներում զգացվեց մի քանի նոր կարևոր պաշտոնյաներ հրավիրելու անհրաժեշտությունը և ամենից առաջ մի հմուտ դիվանագետի, որով պետք է հիմքը դրվեր մինիստրության կենտրոնական դիվանի կազմակերպմանը. դիվանն է այն անհրաժեշտ ապարատը, մեքենան, առանց որի պաշտոնական գործավարությունը քիչ թե շատ կանոնավոր վիճակ ունենալ չի կարող: Հարկավոր էր հրավիրել նաև մի քանի դիվանագիտական պաշտոնյաներ աշխատանքը խնամքով ու կանոնավոր առաջ տանելու համար: Պետք է հրավիրել մինիստրի օգնական կամ ընդհանուր (գլխավոր – Գ. Պ.) քարտուղարի: Այս բոլորը անհրաժեշտ էր թեթևացնելու համար մինիստրի գործը, քանի որ նրա վրա էր ծանրացած այդ բոլոր հրավիրվելիք պաշտոնյաների անելիք աշխատանքը»[7]:

Նախարարության կազմը աստիճանաբար համալրվեց ունակ նոր դիվանագետներով: 1918 թ. նոյեմբերի 16-ին Ս. Տիգրանյանը արտաքին գործերի նախարարի օգնական նշանակեց Գևորգ Մելիք-Ղարագոզյանին[8]: Դեկտեմբերի 24-ից օսմանյան բանակի գլխավոր հրամանատար Շեֆքի փաշայի դիվանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանը[9] 1919 թ. փետրվարի 28-ին նշանակվեց արտաքին գործերի նախարարության ընդհանուր (գլխավոր) քարտուղար[10]:

* * *

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության դիվանն ստեղծման առաջին օրերին առանձնահատուկ ուշադրություն նվիրեց արտաքին հարաբերությունների արտասահմանյան մշտական դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հիմնադրմանը: Ըստ նախարարության կանոնադրության՝ նրանք էին «Հայաստանի սահմաններից դուրս հանրապետության միակ պատասխա-

---

[7] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 67:
[8] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 62, թ. 4:
[9] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 20, թ. 74, գ. 92, մաս I, թ. 18:
[10] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 140, ֆ. 200, ց. 1, գ. 61, թ. 1, գ. 62, թ. 5:

նատու ներկայացուցիչը, յուրաքանչյուրն իր գործունեության տարածաշրջանում»[11]: Այդ ներկայացուցչությունները, համաձայն նախարարության դիվանի հանձնարարականների, լիազորված էին իրենց ամենօրյա աշխատանքով պաշտոնապես ներկայացնելու և պաշտպանելու Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական և այլ շահերն ու իրավունքները ընդունող պետությունում: Նրանց գործառույթն էր մշտական կապ պահպանել և բանակցություններ վարել երկրի կառավարության և արտաքին հարաբերությունների համապատասխան մարմինների հետ[12] և այլն:

Արտաքին գործերի նախարարության դիվանը կարևորեց նաև Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսական ներկայացուցչությունների ստեղծումն արտասահմանում: Բացառությամբ քաղաքական խնդիրների, որոնցով զբաղվում էին դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, հյուպատոսական մարմինների «… ամենամեծ վստահությունը պետք է լինի միջոցներ ձեռք առնել այլ պետությունների սահմաններում ապրող հայկական հատվածների կյանքի ապահովության համար և նրանց կուլտուրական ու քաղաքացիական շահերը պաշտպանել»[13]: Հանրապետության հյուպատոսական մարմինների պարտականությունների կատարումը դրվում էր արտաքին գործերի նախարարության արտասահմանյան մշտական դիվանագիտական ներկայացուցչությունների վրա[14]:

Նախարարությունը չուներ հյուպատոսական ներկայացուցիչներ նշանակելու կարգի և հյուպատոսությունների ու հյուպատոսների վերաբերյալ մշակված հատուկ ժամանակավոր կանոնադրություն կամ նախագիծ, ավելին՝ չուներ նաև հյուպատոսական բաժին: Ի վերջո, 1919 թ. փետրվարի 1-ին կազմվեց արտաքին գործերի նախարարության հյուպատոսական բաժնի օրինագիծ և միայն վեց ամիս հետո՝ հուլիսի 31-ին, ընդունվեց նման բաժին հիմնելու մասին օրենք[15]: 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ին, մինչև հյուպատոսական կանոնադրության մասին օրենքի մշակումը և ընդունումը, Հայաստանի Հանրապետության խորհուրդը հռչակում է. «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ժամանակավորապես կիրառվում են Ռուսական կայսրության, Ժամանակավոր կառավարության, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի բոլոր օրենքները՝ Հայաստանի խորհրդի բոլոր փոփոխություններով և լրացումներով հանդերձ: **Արտաքին գործերի նախարարությունը ժամանակավորապես ղեկավարվում է Ռուսաստանի կայսրության հյուպա-**

---

[11] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 545, թ. 44:

[12] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 198, մաս I, թ. 239:

[13] «Հորիզոն», լրագիր, Թիֆլիս, 30 հունիսի 1918 թ.:

[14] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 198, մաս I, թ. 239:

[15] Տե՛ս **Գ. Հ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունից (1918-1920 թթ.), Եր., 2002, էջ 56:

տոսական կանոնադրությամբ»[16] (ընդգծումը մերն է- Գ. Պ.):

Կարևոր է նշել, որ իր գործառույթների իրականացման ընթացքում արտաքին գործերի նախարարությունը հանդիպում էր շատ, այդ թվում տեխնիկական դժվարությունների. «Գլխավոր արգելքը աշխարհի հետ հաղորդակցության դժվարությունն ու նույնիսկ խափանված լինելն էր:

Եթե այլ պետություններն ու կառավարություններն ընդհանուր առմամբ ձեռներեցություն ու հետաքրքրություն չէին ցույց տալիս Հայաստանի Հանրապետության հետ հարաբերություններ սկսելու, բայց այդ պետություններում ու երկրներում ապրող հայություն կար – բնիկ այնտեղացի և կամ Հայաստանի շրջաններից գաղթած, որոնք կարիք և պահանջ ունեին իրենց մայր Հայրենիքի հետ կապեր հաստատելու, վերադառնալու և կամ իրենց հարազատ կառավարության հարաբերվելն ու խնամքը վայելելու:

Արտասահմանյան այս հայությունը, մանավանդ այն վայրերում, ուր քիչ ու շատ մեծաթիվ համայնք էր կազմում, իր ձեռներեցությամբ հայկական մարմիններ էր հաստատել և դրանց ինքնաբերաբար կապել Հայաստանի Հանրապետության հետ, այդ եղանակով նա ցանկանում էր և որոշ չափով կարողանում էր իսկ բավարարություն տալ իր մի շարք պահանջներին և ազատել իրեն մի քանի անհարմարություններից ու զրկանքներից»[17]:

Հարկ է նշել նաև, որ քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված՝ առանձին պետություններում Հայաստանի Հանրապետության արտասահմանյան մշտական դիվանագիտական և հյուպատոսական առաքելություններ հիմնադրելու դժվարություններ կային: Օրինակ՝ Առաջին աշխարհամարտում, մինչև Թուրքիայի վերջնական պարտությունը, Հայաստանի Հանրապետությունը, պայմանավորված 1918 թ. հունիսի 3-ի թուրքերի պարտադրանքով Բաթումում ստորագրած պարտավորագրով, ազատ չէր հարաբերություններ հաստատելու, դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչություններ հիմնելու այն երկրներում, որոնք գտնվում էին պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրության դեմ: Ահա թե ինչու հանրապետության արտաքին հարաբերությունների արտասահմանյան մշտական դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների կազմակերպումը սկսվեց այն երկրներում և վայրերում, որտեղ քաղաքական պայմանները թույլատրում էին, և որտեղ Հայաստանը դրանց կարիքն ուներ:

1918 թ. հունիսի 24-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի նիստում վարչապետ, արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովի. Քաջազնունին, կարևորելով այդ մարմնի հիմ-

[16] ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 127:
[17] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 66:

նադրման առաջնահերթությունն ու անհրաժեշտությունը, առաջարկեց Վրաստանում (նստավայրը՝ Թիֆլիս) ստեղծել Հայաստանի Հանրապետության մշտական դիվանագիտական ներկայացուցչություն[18]: Դրա հիմնադրումը Վրաստանում առանձնահատուկ ու առանցքային նշանակություն ուներ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին հարաբերությունների բնագավառում: **Հայաստանի ընդհանուր շրջափակման պայմաններում արտաքին աշխարհի հետ քաղաքական, դիվանագիտական, առևտրատնտեսական և բազմազան ու բազմաբնույթ այլ կապերի հաստատումը գրեթե ամբողջությամբ իրականացվում էր հարևան Վրաստանի տարածքով, որն իրապես կապող օղակ էր նաև արտաքին գործերի նախարարության և արտասահմանում գործող դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների միջև և այլն:**

Ավելորդ չէ նշել նաև, որ մինչև Հայաստանի անկախությունը Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը ձեռք էր բերել աշխատանքի որոշակի փորձ. իր հրահանգներով և ցուցումներով համակարգում էր տարածաշրջանի և այլ հայաշատ պետությունների, քաղաքների, հայկական համայնքների, ազգային խորհուրդների և բազմաթիվ միությունների գործունեությունը, որոնք նպատակաուղղված էին հայապահպանման գործին:

Հունիսի վերջին Հովհ. Քաջազնունին Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ էր նշանակել Լևոն Եվանգուլյանին, սակայն հուլիսի 13-ին Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի նիստում նա տեղեկացրեց, որ վերջինս հիվանդության պատճառով հրաժարվել է[19]: Մի քանի օր անց՝ հուլիսի 16-ին, երբ Ազգային կենտրոնական խորհուրդն ամբողջ կազմով և կառավարությունը վարչապետի գլխավորությամբ պատրաստվում էին Թիֆլիսից տեղափոխվել Երևան, Հովհ. Քաջազնունին հայտնեց, որ որոշել է Վրաստանում ներկայացուցիչ նշանակել Արշակ Ջամալյանին[20]: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության հարցմանը Վրաստանի կառավարությունը հայտնել էր իր համաձայնությունը: Ավելի ուշ՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 17-ին, Հայաստանում (նստավայրը՝ Երևան) Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ էր նշանակվել Ա. Չումբաձեն, սակայն վերջինս հոկտեմբերի 23-ին հրաժարվել էր հիվանդության պատճառով, իսկ նույն ամսի 29-ին այդ պաշտոնում նշանակվեց Ս. Մդիվանին[21]:

Հուլիսի 22-ին Երևանում արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովհ. Քաջազնունին Ա. Ջամալյանին նշանակեց Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացու-

---

[18] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 263:
[19] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 299:
[20] Տե՛ս «Մշակ», լրագիր, Թիֆլիս, 16 հուլիս, 1918 թ.:
[21] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 46, 75, 84:

ցիչ, իսկ հաջորդ օրը՝ հուլիսի 23-ին, գրավոր հայտնեց իր նշանակման մասին[22]:

Ստանձնելով ներկայացուցչի պաշտոնը՝ նա անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իր պարտականությունների կատարմանը՝ անգամ չսպասելով հավատարմագրի պաշտոնական հանձնմանը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը: Ա. Ջամալյանի մտահոգությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ հավատարմագրի հանձնումը հնարավոր է ուշանար տեխնիկական պատճառներով, իսկ «…ընթացիկ գործերը ստիպողաբար պահանջում էին օր առաջ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Վրաստանի կառավարության հետ»: Նրա շտապողականությունը թելադրված էր նաև օր առաջ Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության մշտական դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնելու անհրաժեշտությամբ, որովհետև սպասվում էր մեծածավալ ու բազմաբնույթ աշխատանք: Ներկայացուցչության խնդիրն էր բարեկամական, բարիդրացիական, առևտրատնտեսական և տարանցման բնականոն հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի և Վրաստանի միջև, ներկայացնել և պաշտպանել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շահերն ու իրավունքները ինչպես Վրաստանում, այնպես էլ արտասահմանյան այլ երկրներում՝ սերտորեն գործակցելով հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության հետ և այլն:

Ա. Ջամալյանը նույն օրը՝ հուլիսի 23-ին, իր նշանակման մասին գրավոր տեղեկացրեց պաշտոնական Թիֆլիսում արտասահմանյան դիվանագիտական բոլոր առաքելություններին, հյուպատոսական ներկայացուցիչներին և Վրաստանի պետական կառույցներին: Հուլիսի 25-ին և դրան հաջորդող օրերին հանդիպումներ ունեցավ Վրաստանի վարչապետ Նոյ Ժորդանիայի, արտաքին գործերի նախարար Ն. Ռամիշվիլիի և պաշտոնատար այլ անձանց հետ: Նրանց ներկայացրեց իր դիվանագիտական առաքելության նպատակն ու Հայաստանի կառավարության կողմից իրեն տրված լիազորությունները՝ Վրաստանի հետ բազմազան և բազմաբնույթ մշտական կապերի հաստատման մասին:

Հուլիսի 26-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության դիվանն Ա. Ջամալյանին գրավոր հանձնեց Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեության հրահանգները, որի գլխավոր կետերն էին.

1. Վրաստանում Հայաստանի կառավարության միակ պատասխանատուն Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչն է:

2. Թիֆլիսում Հայաստանի առանձին նախարարությունների ինչպես անհատական (ֆինանսական, զինվորական գործակալներ և այլն),

[22] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 5, 6, 7:

այնպես էլ միասնական ներկայացուցիչները (պարենավորման և այլ կոմիտեներ) համարվում են հայկական ներկայացուցչության բաղկացուցիչ մասը:

3. Թիֆլիսում Հայաստանի նախարարությունների առանձին ներկայացուցիչները նշանակվում են Հայաստանի կառավարության կողմից՝ համապատասխան նախարարի և դիվանագիտական ներկայացուցչի համաձայնությամբ:

4. Երկրորդ դրույթում հիշատակված բոլոր տեսակի հարաբերությունները ինչպես Վրաստանի նախարարությունների և արտասահմանյան առաքելությունների, այնպես էլ Հայաստանի կառավարության հետ տեղի են ունենում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության միջոցով:

5. Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին իրավունք էր տրվում վերահսկողություն սահմանելու ներկայացուցչության մաս հանդիսացող բոլոր անձանց և հաստատությունների նկատմամբ (դրույթ երկրորդ):

6. Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին իրավունք էր տրվում նաև Հայաստանի կառավարությանը տեղյակ պահելու Թիֆլիսի առանձին նախարարությունների ներկայացուցիչների ծրագրերի մասին, դրանց վերաբերյալ եզրակացություններ անելու:

7. Ինչպես առաքելության խորհրդականը, այնպես էլ պաշտոնատար մյուս անձինք նշանակվում են Հայաստանի կառավարության կողմից՝ դիվանագիտական ներկայացուցչի առաջարկած թեկնածության հիման վրա: Առաքելությունները անմիջականորեն ձևավորվում են դիվանագիտական ներկայացուցչի կողմից:

8. Վրաստանում մինչև հայկական հյուպատոսական կառույցների ստեղծումը հյուպատոսի պարտականությունները ևս իրականացնելու էր Հայաստանի դիվանագիտական առաքելությունը: Ընդ որում՝ դիվանագիտական ներկայացուցչին իրավունք էր տրվում հյուպատոսի պարտականությունները Վրաստանի առանձին քաղաքներում հանձնարարելու առանձին անհատների՝ սեփական հայեցողությամբ:

9. Դիվանագիտական ներկայացուցչի հիվանդության կամ բացակայության ժամանակ նրա պարտականությունները դրվում են ներկայացուցչության խորհրդականի վրա[23]:

Ա. Ջամալյանի՝ 1918 թ. հուլիսի 22-ի գրավոր հավատարմագիրը (պահպանվում է արխիվում)[24] ուշացումով՝ հուլիսի 31-ի նոր թվագրմամբ[25], հանձնվում է Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Ն. Ռամիշվիլիին, որում ասվում էր. «Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների պահ-

[23] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 135, թ. 27, 31:
[24] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 122:
[25] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 75, թ. 1:

պանման նպատակով Արշակ Ջամալյանին նշանակում եմ ներկայացուցիչ Վրաստանի կառավարությունում: Հանձնարարում եմ նրան Հայաստանի Հանրապետության անունից վարել բոլոր բանակցությունները Վրաստանի կառավարության հետ, ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական, իրավական և այլ հարցերով, որոնք կարող են պահանջել երկու կողմերի հարաբերությունները:

Ձեր բարի կամքին ներկայացնելով Ա. Ջամալյանին՝ պատիվ ունեմ խնդրելու վստահել նրան ամեն ինչում, վերաբերվել որպես Հայաստանի կառավարությունը ներկայացնող անձի և աջակցել նրա գործունեությանը, որը նպատակադրված է ամուր և բարյացակամ կապերի հաստատմանը բարեկամական Վրաստանի և Հայաստանի միջև:

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովի. Քաջազնունի»[26]:

Ա. Ջամալյանը բարդ ու դժվարին պայմաններում զգալի աշխատանք կատարեց, մինչև որ կարգավորեց Վրաստանում (Թիֆլիսում) Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների ստեղծման գործը: Դիվանագիտական առաքելությունը բաղկացած էր տասնութ աշխատակիցներից՝ ներկայացուցիչ, խորհրդական, քարտուղար, երկու թարգման, գործավար, իրավախորհրդատու, հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա, չորս գրագիր, ռեգիստրատոր, տնտեսական խորհրդական, հաշվապահ, մեքենագրուհի, գանձապահ և ցրիչ[27]: Աներկբա, ներկայացուցչությունը նաև արտաքին աշխարհի և Հայաստանի Հանրապետության միջև առանցքային կապող օղակն էր և ծանրաբեռնված կատարում էր մեծածավալ ու բազմաբնույթ աշխատանք Վրաստանում: Այդ և այլ հանգամանքներով պայմանավորված՝ առաքելության աշխատակազմն աստիճանաբար համալրվում էր ունակ դիվանագետներով:

1918 թ. սեպտեմբերի 14-ին արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովի. Քաջազնունու համաձայնությամբ Ա. Ջամալյանն առաքելության խորհրդական նշանակեց Միքայել Թումանյանին[28]: Այդ մասին տեղեկացվեցին նաև Թիֆլիսում արտասահմանյան դիվանագիտական և հյուպատոսական առաքելությունների բոլոր ներկայացուցիչները[29]: Մ. Թումանյանին իրավունք էր վերապահվում, համաձայն վերը նշված հրահանգի 9-րդ կետի, ներկայացուցչի հիվանդության կամ բացակայության ժամանակ փոխարինելու նրան և իրականացնելու վերջինիս պարտականությունները[30]:

Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների նախարարությունը,

---

[26] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 75, թ. 1:
[27] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 136, թ. 7, 34:
[28] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 8, 41, 73, գ. 73, թ. 8:
[29] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 73, թ. 1:
[30] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 135, թ. 27, 31:

կարևորելով Վրաստանի հետ ֆինանսական, առևտրատնտեսական և այլ բնույթի հարցերի կարգավորումը, առաջարկեց կառավարությանը Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական առաքելությունում հիմնել ֆինանսական բաժին: 1918 թ. հոկտեմբերի 25-ին Գեղամ Տեր-Հարությունյանցը նշանակվեց այդ բաժնի ներկայացուցիչ[31]: Այն ուներ չորս աշխատակից՝ ներկայացուցիչ, հաշվապահ, վերահսկիչ և գանձապահ[32]:

Սակայն 1918 թ. դեկտեմբերի հայ-վրացական կարճատև պատերազմի պատճառով, որը պարտադրեց Վրաստանը, խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները հարևան պետությունների միջև: Դադարեցվեց նաև դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը Վրաստանում: Անգամ առաքելության խորհրդական Մ. Թումանյանը ենթարկվեց տնային կալանքի միլիցիայի հսկողության ներքո, և խստագույնս արգելվեց նրա շփումը որևէ անձի հետ[33]: Չանդրադառնալով պատերազմի մանրամասներին՝ միայն նշենք, որ դեկտեմբերի վերջին՝ զինադադարի ստորագրումից հետո հարևանների միջև լարվածությունը հետզհետե մեղմացավ, և 1919 թ. մարտին հաստատվեցին միջպետական հարաբերություններ[34] և այլն: Թիֆլիսում իր գործունեությունը շարունակեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունը: 1919 թ. մարտի 6-ին արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակեց Լևոն Եվանգուլյանին[35] (1919 թ. մարտի 6-ից մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի սկիզբ), որն իր հավատարմագիրը հանձնեց Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարին[36]: Իսկ 1919 թ. հուլիսի 10-ին դիվանագիտական առաքելությունում ստեղծվեց զինվորական բաժին, և վերջինիս ներկայացուցիչ նշանակվեց գեներալ Ի. Քիշմիշևը[37]: Բաժինն ուներ նաև չորս ծառայող սպաներ[38]:

Դիվանագիտական առաքելության կառուցվածքում կարևոր տեղ էր գրավում նաև «Տեղեկատու բյուրոն» (ղեկավար՝ Ա. Մալխազով)[39], որի նպատակն էր հայ հասարակությանը իրազեկ դարձնել Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր վիճակին, հաղորդել ճշգրիտ և ստույգ տեղեկություններ օտար հասարակությանը և մամուլին, ծանոթացնել Հայաստանի իրադարձություններին և Հայկական հարցի նորագույն շրջանի խնդիրներին: «Տեղեկատու բյուրոն» պետք է իրազեկ

---

[31] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 82:
[32] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 15, 74:
[33] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 73, թ. 7:
[34] Տե՛ս **Գ. Հ. Պետրոսյան,** Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., 2011, էջ 151-168:
[35] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 75, թ. 27:
[36] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 26, թ. 137, գ. 119, թ. 11:
[37] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 43, թ. 275:
[38] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 43, թ. 217:
[39] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 81, թ. 23, գ. 136, թ. 7, 8:

լիներ նաև Հայաստանի Հանրապետության թե՛ ֆինանսական, տնտեսական և թե՛ առհասարակ հասարակական կյանքին[40]:

Այժմ վերադառնանք Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաքելության կազմում հյուպատոսական բաժնի ստեղծման կարևորությանը: Աներկբա, դրա հիմնադրմամբ ապահովվելու էր Վրաստանի սահմաններում ոչ միայն զգալի թվով Հայաստանի քաղաքացիների և փախստական հայ զանգվածների իրավունքների և շահերի պաշտպանությունը, այլև այն կապող օղակ էր արտասահմանի բազմաթիվ հայկական համայնքների և մայր հայրենիքի միջև: Իրողություն է, որ Թիֆլիսը արևելահայերի հասարակական-քաղաքական, հոգևոր-մշակութային և կրթական խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ էին կենտրոնացել արևելահայ մտավորականության սերուցքը և տարածաշրջանի հայ քաղաքական գործիչների հիմնական մասը: Այստեղ էին ապաստանել նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայրենազրկված փախստականներ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտյան ռազմաճակատից տուն վերադարձող հայ սպաներ և զինվորներ՝ հայրենիք տեղափոխվելու ուղիներ որոնելով:

Համաձայն վերը նշված հրահանգի 8-րդ կետի՝ մինչև հյուպատոսական կառույցների ստեղծումը Վրաստանում՝ հյուպատոսի պարտականություններն իրականացնելու էր Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաքելությունը Թիֆլիսում: Ընդ որում, դիվանագիտական ներկայացուցչին իրավունք էր վերապահվում իր հայեցողությամբ առանձին անձերի հյուպատոս նշանակել Վրաստանի տարբեր հայաշատ քաղաքներում՝ խորհրդակցելով արտաքին գործերի նախարարի հետ:

1918 թ. օգոստոսի 19-ին Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաքելության կազմում իր գործունեությունը սկսեց հյուպատոսական բաժինը[41]: Անձնակազմը բաղկացած էր տասը աշխատակցից՝ հյուպատոս, քարտուղար, գործավար, թարգման, գրագիր, թղթատար, հաշվապահ, գանձապահ, սուրհանդակ և ցրիչ[42]: Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Հովհ. Քաջազնունու համաձայնությամբ՝ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյանը հյուպատոս նշանակեց Տիգրան Գյոզալյանին, իսկ քարտուղար՝ Վաղարշակ Սահակյանին[43]: Հոկտեմբերի 15-ին հյուպատոսական բաժնին կից գործեց նաև փոստային ծառայությունը, որի ղեկավար նշանակվեց Մ. Պետրոսյանը[44]: Հյուպատոսական բաժինն ուներ նաև իր սուրհանդակային կապը:

---

[40] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 198, մաս II, թ. 98:
[41] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 75:
[42] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 136, թ. 8, 34:
[43] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 50, 75:
[44] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 38:

Հյուպատոսական բաժինը ծավալում էր ամենօրյա բազմազան ու բազմաբնույթ գործունեություն: Նրա իրավասության մեջ էին մտնում պաշտոնական Թիֆլիսում օտարերկրյա պետությունների առաքելությունների, ներկայացուցչությունների, հյուպատոսական մարմինների հետ կապը պահպանելը, առևտրատնտեսական հարաբերություններ հաստատելը և նրանց ստանձնած պարտականությունները հետևողականորեն կատարելու հսկողությունը:

Հյուպատոսությունը կարևորագույն օղակ էր նաև պաշտոնական Երևանի և արտասահմանում հայ համայնքների ու հյուպատոսական մարմինների միջև:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության գոյության երկուսուկես տարում արտասահմանյան մի շարք պետություններում և այլ վայրերում հիմնվել են դիվանագիտական և հյուպատոսական ավելի քան 36 ներկայացուցչություններ[45], որոնք իրենց կարևորագույն և մեծածավալ գործունեության ընթացքում ունեցել են նաև որոշակի թերություններ, բացթողումներ և դժվարություններ: 1920 թ. սեպտեմբերի 14-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանին ուղղված զեկուցագրով նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսան Տեր-Հակոբյանը հաղորդում է. «Երկու եւ կէս տարւայ գործը եւ մեր ներկայացուցչութեան գործունէութեան ուսումնասիրութիւնը բերում է մեզ այն եզրակացութեան, որ նա ունի շատ պակասաւոր կողմեր որ նա չէ կարողացել տալ Պետութեանը եւ Կառավարութեանը այն մեծ քաղաքական, տնտեսական եւ բարոյական օգուտը եւ աջակցութիւնը, որպիսին նա պիտի տար եւ կարող էր տալ: Մեր ներկայացուցչութիւնը չէ եղել Կառավարութեան աչքն ու լեզուն եւ շահերի պաշտպան օտար երկրներում: Մեր ներկայացուցիչները, շատ քիչ բացառութեամբ, չեն կարողացել ոչ խօսել մեր անունից, ոչ յայտնել մեզ իրենց տեսածը, ոչ պաշտպանել մեր բազմակողմանի շահերը եւ ոչ էլ իրազեկ պահել Կառավարութեանը իրենց եղած երկրի քաղաքական եւ տնտեսական դրութեանը: Թերթեցէք մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչների եւ Հիւպատոսների զեկուցումները եւ նամակները: Դուք ամենից առաջ չէք տեսնիլ որեւէ սիստեմ այդ զեկուցումների մէջ: Գրւում են այդ զեկուցումները ոչ պարբերաբար, մեծ մասամբ պատահական հարցերի մասին: Այդ զեկուցումներից դուք չէք կարող պարզել գոնէ մօտաւոր կերպով քաղաքական, տնտեսական եւ ներքին կեանքը այն Պետութեան, որտեղից գրւում է զեկուցումը: Չկան տեղեկութիւններ Հայկական գաղութների մասին, հայ կուսակցութիւնների եւ նրանց գործունէութեան մասին եւ առհասարակ այն հարցերի մասին, որ կարող են հետաքրքրիր լինել Կառավարութեան համար: Օրինակ՝ մինչեւ այժմ Պոլսի մեր ներկայացուցիչը

[45] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 198, մաս I, թ. 239:

եւ ոչ մի խօսքով չէ ծանօթացրել Ա. Գ. Ն. (արտաքին գործերի նախարարություն – Գ. Պ.) Պոլսի դրութեան հետ, այնտեղի դաշնակից ոյժերի, քանակի, փոխյարաբերութիւնների հետ: … ներկայացուցիչները եւ Հիւպատոսները կապած են եղել ոչ թէ Մինիստրութեան հետ, այլ Մինիստրի հետ: Եղել են մինչեւ անգամ դէպքեր, երբ ներկայացուցիչը նեղացել է, երբ նրան որոշ ցուցմունք են տուել (ոչ քաղաքական հարցի շուրջը): Մինիստրութիւնից նա պահանջել է, որ բոլոր գրութիւնները նրան անպայման ստորագրուեն Մինիստրի կողմից:

Շատ դէպքերում շնորհիւ մեր ֆինանսական նեղ վիճակի, Ա. Գ. Մինիստրութիւնը ստիպած է նշանակել որոշ տեղերում պատուաւոր Հիւպատոսներ, որպեսզի ազատի ծախսերից: Այդպիսի դէպքերում ի հարկէ հնարաւորութիւն չկայ ընտրութիւն կայացնել ցանկալի ձեւով»[46]:

Այսպիսով, **Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական և հյուպատոսական մշտական առաքելությունների հիմնումն ուներ կարևորագույն, առանցքային նշանակություն հանրապետության արտաքին հարաբերությունների բնագավառում: Հայաստանի ընդհանուր շրջափակման պայմաններում, Վրաստանի սահմաններում իրենց գործառույթներից զատ, դրանք կապող օղակ էին նաև պաշտոնական Երևանի և արտասահմանյան տարբեր երկրներում և այլ վայրերում գործող Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական և հյուպատոսական ներկայացուցչությունների, հայկական համայնքների ու Հայոց ազգային խորհուրդների միջև:**

Բանալի բառեր – *Հայաստանի Հանրապետություն, Վրաստան, դիվանագիտական ներկայացուցչություն, հյուպատոսական առաքելություն, դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյան, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, Ալ. Խատիսյան, Հովհ. Քաջազնունի, Սիրեկան Տիգրանյան*

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – ***Из истории создания дипломатических и консульских миссий Первой Республики Армения в Грузии.*** – 24 июня 1918 г. в Тифлисе на заседании Центрального Армянского национального совета премьер-министр и исполняющий обязанности министра иностранных дел Ованнес Каджазнуни предложил создать в Грузии (с резиденцией в Тифлисе) постоянное дипломатическое представительство Республики Армения. 22 июля представителем в Грузии был назначен Аршак Джамалян. 19 августа при диппредставительстве начал действовать консульский отдел. Дипломатическое и консульское представительства РА в Грузии явились также связующим звеном между официальным Ереваном и армянскими миссиями за рубежом.

Ключевые слова: *Республика Армения, Грузия, дипломатический представитель Аршак Джамалян, миссия, министерство иностранных дел РА, Александр Хатисян, Ованнес Каджазнуни, Сирекан Тигранян*

[46] ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 198, մաս I, թ. 239-242:

GEGHAM PETROSYAN – ***From the History of the Establishment of Diplomatic and Consular Missions of the First Republic of Armenia in Georgia.*** – In 1918, June 24, at the session of the Armenian National Central Council in Tiflis, Prime Minister, Acting Minister of Foreign Affairs Hovhannes Kajaznuni proposed to establish a permanent diplomatic mission of the Republic of Armenia in Georgia (residence in Tiflis). On July 22, Arshak Jamalyan was appointed a representative. On August 19, the consular section of the diplomatic mission began to function. The diplomatic and consular missions of the Republic of Armenia in Georgia were also a connecting link between official Yerevan and Armenian missions abroad.

Key words: *Republic of Armenia, Georgia, diplomatic mission, consular mission, diplomatic representative Arshak Jamalyan, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia, Al. Khatisyan, Hovh. Kajaznuni, Sirekan Tigranyan*

Ներկայացվել է՝ 19.11.2020, Գրախոսվել է՝ 26.11.2020, Ընդունվել է տպագրության՝ 18.12.2020